O‘SMIR PARASPORTCHILARGA IJTIMOIY-PSIXOLOGIK TA’SIR ETUVCHI DETERMINANTLARNI O‘RGANISHNING EMPIRIK YONDASHUV TAMOYILLARI VA TASHKILIY BOSQICHLARI.

Qovlonbekov Abdulaziz Abullajon o‘g‘li.
Farg‘ona davlat universiteti, Jismoniy madaniyat va sport faoliyati fakulteti, Jismoniy tarbiya va adaptiv sport nazariyasi kafedrasi o‘qituvchisi.
E-mail: aqovlonbekov1995@gmail.com
https://orcid.org/0009-0004-8468-9462

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘smir parasportchilar shaxsiyatining shakllanishi va ijtimoiy-psixologik adaptatsiyasiga ta’sir etuvchi determinantlarni empirik tadqiq etish masalalari yoritilgan. Tadqiqot doirasida inklyuzivlik, etik xavfsizlik va tizimlilik kabi metodologik yondashuv tamoyillari asoslab berilgan. Shuningdek, maxsus sport psixologiyasida empirik ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilishning tashkiliy-boshqaruv, analitik hamda yakuniy bosqichlari izchil sxemasi taklif etilgan. Maqolaning amaliy ahamiyati jismoniy imkoniyati cheklangan o‘smirlarni sport vositasida ijtimoiylashtirish va ularning motivatsion sohasini korreksiyalash dasturlarini ishlab chiqishda aks etadi.

Kalit so‘zlar: o‘smir parasportchilar, ijtimoiy-psixologik determinantlar, empirik yondashuv tamoyillari, tashkiliy bosqichlar, inklyuziv sport psixologiyasi, ijtimoiylashuv.

KIRISH. Zamonaviy jamiyatda inklyuziv jarayonlarning jadal rivojlanishi va inson huquqlarining ustuvorligi jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarning, xususan, o‘smirlarning ijtimoiy integratsiyasiga yondashuvlarni tubdan o‘zgartirdi. Adaptiv sport bu jarayonda nafaqat jismoniy reabilitatsiya vositasi, balki shaxsning psixologik turg‘unligi, irodasi va ijtimoiy maqomini shakllantiruvchi qudratli omil sifatida namoyon bo‘ladi. O‘smirlik davri ontogenezning eng inqirozli va mas’uliyatli bosqichi bo‘lib, bu davrda biologik, psixologik va ijtimoiy o‘zgarishlar keskin kechadi. Jismoniy nuqsonga ega o‘smirlar umumiy yosh krizislaridan tashqari, jismoniy to‘siqlar va jamiyatdagi stereotiplar keltirib chiqaradigan qo‘shimcha psixologik bosimni boshdan kechiradilar. Shu bois, o‘smir parasportchilarning shaxsiy rivojlanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlarni (oila, murabbiy, tengdoshlar jamoasi, ijtimoiy muhit) aniqlash hamda ularni empirik o‘rganishning ilmiy asoslangan tamoyillari va bosqichlarini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb ilmiy-amaliy vazifalaridan biridir.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. O‘smir parasportchilarning shaxsiyat shakllanishi, ijtimoiylashuvi va ularga ta’sir etuvchi determinatsiyalash jarayonlarini empirik o‘rganish sport psixologiyasi, maxsus psixologiya va yosh davrlari psixologiyasi kesishmasidagi fanlararo muammo hisoblanadi. Mazkur muammoning ilmiy evolyutsiyasi va o‘rganilganlik darajasini uchta asosiy yo‘nalish doirasida tizimlashtirish mumkin. Xalqaro tadqiqotlarda parasportchilarning ijtimoiy-psixologik holatini o‘rganish

G‘arb mamlakatlari va xalqaro ilmiy maktablarda adaptiv sport subyektlarini empirik o‘rganish tizimi chuqur shakllangan. Bu yo‘nalishda Jeffrey J. Martin o‘zining ko‘p yillik tadqiqotlarida nogironligi bo‘lgan sportchilar, ayniqsa o‘smirlar va yoshlarning psixologik holatini o‘rganuvchi fundamental modelni taqdim etgan. U o‘z ishlarida parasportchilarning tana qiyofasi (body image), o‘z-o‘zini baholash (self-esteem) mezonlari va motivatsion iqlim (motivational climate) kabi determinantlarning sportdagi yutuqlarga ta’sirini empirik asoslagan.

Shuningdek, Dieter Hackfort sport psixologiyasidagi funksional moslashuv (adaptation) nazariyasini rivojlantirib, parasportchilarning psixo-ijtimoiy integratsiyasida murabbiylik uslubi va mikromuhit omillarini empirik diagnostika qilish metodologiyasini tizimlashtirgan.

Sport sotsiologiyasi va psixologiyasi uyg‘unligida esa, K. De.Pauw va S. Gavron kabi tadqiqotchilar adaptiv sport tizimida ijtimoiy status, inklyuzivlik repressiyalari va institutsional yordam determinantlarining ta’sirini yoritib berishgan.

Mahalliy va MDH olimlarining adaptiv sport va shaxs rivojlanishi borasidagi yondashuvlari

MDH va postsovet makonidagi ilmiy maktablarda adaptiv sport psixologiyasi asosan adaptiv jismoniy tarbiya (AJT) nazariyasi kontekstida rivojlandi. S.P. Evseev o‘zining ilmiy maktabi doirasida adaptiv sportning nazariy va metodologik tamoyillarini fundamental tarzda ishlab chiqdi. U tizimli yondashuv asosida imkoniyati cheklangan sportchilarni empirik tadqiq etishda nosologik (kasallik turi bo‘yicha) va somatik mezonlarni inobatga olish zarurligini asoslab berdi.

Sport tayyorgarligining umummetodologik asoslari va undagi shaxs rivojlanishi omillari V.N. Platonov tomonidan chuqur tahlil qilingan bo‘lsa, parasportchilarning ruhiy holatini korreksiyalash va musobaqa oldi psixologik tayyorgarligi determinantlari A.V. Rodionov ishlarida o‘z aksini topgan. Mahalliy o‘zbek maktablarida esa, maxsus psixologiya va defektologiya yo‘nalishida jismoniy imkoniyati cheklangan o‘smirlarning ijtimoiylashuvi muammolari tadqiq etilgan bo‘lsa-da, aynan sport faoliyatidagi ijtimoiy-psixologik determinantlar sohasi hali to‘liq unifikatsiyalashgan modelga ega emas. O‘smirlik davri inqirozlari va ijtimoiy determinatsiya muammosi. O‘smirlik davrining ijtimoiy va psixologik determinatsiyasi muammosi yosh davrlari psixologiyasining klassik namoyandalari (masalan, L.S. Vigotskiyning "ijtimoiy rivojlanish vaziyati" va "kompensatsiya nazariyasi") ta’limotiga borib taqaladi. Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan birlamchi (biologik) va ikkilamchi (ijtimoiy) nuqsonlar kontseptsiyasi o‘smir parasportchilarni o‘rganishning bosh metodologik asosi hisoblanadi. Ya’ni, o‘smirdagi jismoniy cheklov emas, balki uning atrofidagi ijtimoiy muhit (oila, tengdoshlar, murabbiy) bilan munosabati uning shaxsiy turg‘unligini belgilaydi. Modern yondashuvlarda E. Eriksonning psixosootsial rivojlanish nazariyasiga tayangan holda, o‘smir parasportchilarda "ego-identifikatsiya" (o‘zlikni anglash) va inqirozlarni yengishda sport faoliyatining integrativ roli ochib berilmoqda.

Tadqiqotning ilmiy muammosi va gipotezasi. Tadqiqotning ilmiy muammosi o‘smir parasportchilar kabi maxsus va nozik guruh bilan ishlashda umumiy psixologik diagnostika usullarini mexanik ravishda qo‘llash hamda ularning nosologik va yosh xususiyatlarini inobatga oluvchi empirik tadqiqot bosqichlarining unifikatsiya qilinmaganligidadir.

Zamonaviy maxsus psixologiya va adaptiv sport amaliyotida o‘smir parasportchilar shaxsiyatini o‘rganishga yo‘naltirilgan metodologik yondashuvlarda jiddiy diskrepansiya (nomutanosiblik) ko‘zga tashlanmoqda. Muammoning tub mohiyati shundaki, fundamental sport psixologiyasida qo‘llaniladigan empirik vositalar va tashkiliy modellar aksariyat hollarda normativ (sog‘lom) rivojlanishga ega bo‘lgan sportchilar populyatsiyasiga mo‘ljallangan. Ushbu an’anaviy diagnostik uslubiyotlarni o‘smir parasportchilar guruhiga mexanik ravishda, ya’ni adaptatsiyasiz ko‘chirish olingan ma’lumotlarning validliligi (haqqoniyligi) va ishonchliligini shubha ostiga qo‘yadi.

O‘smir parasportchilar o‘ziga xos nosologik (jismoniy nuqson xususiyatlari) va murakkab yosh inqirozi dinamikasiga ega bo‘lgan subyektlardir. Ularning shaxsiy shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar (mikromuhit bosimi, murabbiy bilan affektiv aloqalar, disfunksional oilaviy muhit va tana qiyofasi inqirozlari) o‘ta nozik va dinamik xarakterga ega. Biroq, maxsus psixologiyada ushbu determinantlarni empirik ro‘yobga chiqarishda:

1. Nozologik cheklovlarni inobatga oluvchi maxsus uslubiy tamoyillarning tizimlashtirilmaganligi,
2. Ma’lumotlarni yig‘ish, saralash va tahlil qilishning izchil tashkiliy-algoritmik bosqichlari mavjud emasligi amaliy va ilmiy muammo sifatida namoyon bo‘ladi.

XULOSA

Keltirilgan konseptual qarashlar va ilmiy adabiyotlarning qiyosiy-tahliliy sharhi shuni ko‘rsatadiki, o‘smir parasportchilar shaxsiyatining shakllanishi hamda ularning ijtimoiy-psixologik adaptatsiyasi fenomenini o‘rganish o‘ta dolzarb va fanlararo xarakterga ega. Ushbu subyektlarga ta’sir etuvchi determinantlarni kompleks aniqlash muammosi zamonaviy maxsus sport psixologiyasining metodologik jihatdan eng murakkab va tizimlashtirilmagan yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda. Xalqaro va mahalliy tadqiqotlar tajribasi shuni isbotlaydiki, an’anaviy sport psixologiyasining empirik modellarini o‘smir parasportchilar populyatsiyasiga differensialatsiyasiz (farqlamasdan) ko‘chirish olinadigan ilmiy-amaliy natijalarning validliligi va prognostik qiymatini pasaytiradi. Binobarin, qo‘yilgan ilmiy muammo hamda ilgari surilgan gipotezalar tizimi maxsus inklyuzivlik va nosologik moslashuvchanlik poydevoriga qurilgan, empirik tadqiqotlarni tashkil etishning yaxlit platformasini yaratish zaruratini taqozo etadi.

Xulosa qilib aytganda, kirish bo‘limida belgilangan konseptual maqsad va vazifalar tadqiqotning keyingi bosqichlarida o‘smir parasportchilar bilan o‘tkaziladigan empirik jarayonlarning uslubiy prinsiplari hamda ko‘p bosqichli tashkiliy-algoritmik modellarini bevosita amaliy jihatdan asoslash uchun fundamental ilmiy zamin bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Martin, J. J. (2017). Handbook of Disability Sport Psychology. Oxford University Press. (O‘smir va yosh parasportchilarning motivatsiyasi, o‘z-o‘zini baholashi va tana qiyofasi bo‘yicha dunyodagi eng asosiy fundamental darslik).
2. Martin, J. J. (2011). Psychological considerations for Paralympic athletes. Physical Medicine and Rehabilitation Clinics, 22(4), 773-780.